

Н.В.Год

**ПІВНІЧНЕ ВІДРОДЖЕННЯ І ГУМАНІЗМ
ЕРАЗМА РОТТЕРДАМСЬКОГО**

У статті підтверджено думку про тісний зв'язок літературної діяльності Еразма Роттердамського з Північним Відродженням. Розкриті основні риси та специфічний характер його трактатів. Підкреслено вплив думок гуманіста на європейську Реформацію.

Ключові слова: Відродження, гуманізм, державець, європейська культура, людина, пацифізм, Реформація, схоластика, «християнський гуманізм».

Навряд чи знайдеться у світовій науці тема, котра привертала б таку увагу й викликала б такий жвавий інтерес дослідників, як європейське Відродження та його корифеї, поміж яких провідне місце займає Еразм Роттердамський. Вона є актуальною і в наш час, коли відбуваються доленосні процеси гуманізації, демократизації, оновлення духовного життя суспільства, коли на перший план виносяться проблеми людини, її гідність, права та свободи, які так активно захищали ренесансні мислителі.

Література, присвячена творчості Еразма Роттердамського, величезна (М. Аунбасв, М. Батайон, А. Годен, І. Григор'єва, Ж.-К. Марголен, П. Мейнард, М. Смірін, Дж. Трейсі, Й. Хейзінга та інші). Гуманіст постає як талановитий знавець античності, філолог, педагог, а також письменник, теолог і автор філософських праць. Установлено зв'язок Еразма з Північним Відродженням, що мало специфічні ознаки, порівняно з італійським (назвемо хоча б праці В. Володарського, А. Немілова). Проте цей аспект, на нашу думку, потребує подальшого вивчення й уточнення, оскільки сам гуманіст уважав себе «громадянином світу» і користувався славою «наставника Європи».

Сучасний рівень ренесансознавства дозволяє виділити типи, регіони та періоди європейського Відродження. Зокрема, говорять про Відродження Південне (італійське) і Північне («на північ від Альп»). Багато істориків погоджуються, що італійський гуманізм народився в соціально-психологічній атмосфері італійських міст, де внаслідок виняткових умов, які склалися історично, розвивалася бурхлива господарська діяльність, зростали ремесло й торгівля, склалися багаті купецькі та лихварські компанії, успішно розвивалися мануфактури, виникли посполанські республіки. В інших країнах Європи таких міст було небагато. Тут, очевидно, мали місце дещо інші передумови появи «нових людей», на яких орієнтувався гуманізм, відбувалися невідомі раніше соціально-економічні процеси, що сприяли поширенню й засвоєнню ренесансних ідей. Власне, і ранній італійський капіталізм, ще незрілий, був значно обмежений територіально. Решта Європи залишалася феодальною, тому набагато пізніше вступила на шлях зламу середньовічних порядків. До того ж він відбувався нерівномірно: у XVI столітті в Італії розпочався процес рефеодалізації, тим часом як в Англії, наприклад, бурхливо йшла капіталізація сільського господарства, розгорталося «обгороджування» селянських наділів. Отже, хоча поняття «капіталізм», «буржуазія» потрібно вживати у пошуках витоків Відродження, значення цих процесів у панєвропейському масштабі навряд чи варто перебільшувати. Загалом слід звернутися до соціокультурних процесів, котрими був зумовлений дух Відродження.

Потреба змін у суспільстві, свіжих ідей, які б їх обґрунтували, прагнення до розкріпачення людського духу, накопичення знань унаслідок географічних відкриттів і розвитку наук (у XVI столітті вже розпочинається наукова революція) й, що дуже важливо, незадоволення станом офіційної церкви, її політикою та способом життя католицької верхівки, папства — все це необхідно належним чином урахувати при дослідженні проблеми європейського Відродження, зокрема його північної «гілки». До цього слід додати розширення сфери світської культури — закономірний процес, що відбувався у лоні Середньовіччя, формування нової інтелігенції, яка чи не в першу чергу сприймала віяння з Італії, зростання абсолютистських держав (Франція, Англія), прагнення монархів (великих та малих) прикрасити свої двори вагомими здобутками нової культури. Як бачимо, мала місце також і «мода на гуманізм». Тому він поширювався не лише в середовищі міського бюргерства, в європейських університетах, серед нижчих верств духовенства, а й у колах освіченого дворянства, у придворному середовищі.

У кожному регіоні та в кожній країні він мав специфічні передумови і сфери впливу, а також відповідні особливості. У той же час ренесансний гуманізм ніде не можна побачити, так би мовити, у чистому вигляді — він дивовижним чином «...зростає зі старим, традиційним спадком, із релігійними, національними, політичними та культурними чинниками часу,

явищами, словами Й. Хейзінги, «осені Середньовіччя». Саме «осінь Середньовіччя» була тим фоном, на якому розгоралося Північне Відродження.

Окрім цього, потрібно враховувати, що Північне Відродження мало іншу точку відліку, ніж італійське. Це межа XV і XVI століть, коли гуманістичні ідеї з Італії інтенсивно проникали в культуру інших європейських країн. Відтак, не лише географічні, але й часові чинники маємо перед собою, коли визначаємо особливості Ренесансу «на північ від Альп». Сьогодні відомо, що XVI століття відрізнялося від італійського Кватроченто більш високим рівнем суспільного розвитку, культури і науки, а в той же час напруженістю соціальних відносин, політичною та міжнародною нестабільністю, гостротою релігійних конфліктів, зростанням національної самосвідомості й патріотичних настроїв європейців. Це було століття, коли розгорнулися Реформація і Контрреформація, вибухнула селянська війна в Німеччині. Отже, цей суперечливий час, у свою чергу, не міг не позначитися на долі ренесансного гуманізму, не викликати його неминучої трансформації.

З одного боку, це був апогей успіху нової культури: чеканною латинською мовою викладалися глибокі, часом сміливі думки, обмінювалися посланнями гуманісти, не знаючи перешкод ні в мові, ні в станових чи конфесійних обмеженнях. «Віра в людський розум наполегливо перемагала темні привиди Середньовіччя..., людина трактувалася як вершина творіння...» [3, с. 9]. Що важливо, тріумфально розповсюджувалося книгодрукування. Це полегшувало й інтенсифікувало взаємне спілкування в європейській «республіці вчених». Водночас гуманізм XVI століття ставав більш зрілим, позбавляючись ілюзій, наближаючись до корінних суспільних проблем. Він активно переплітався з національно-патріотичними рухами, реформаторськими течіями.

З іншого боку, в гуманізмі назрівали кризові явища. Він опинявся мовби на роздоріжжі. Поширювалася думка про його найближчий кінець. «Не справжнє новаторство, а переспівування досягнутого в попередньому розвитку ренесансної культури, примітивізація її, зумисне спрощення й приземлення відчутні тепер у програмах деяких гуманістів...», — зазначала російська дослідниця Л. Брагіна [1, с. 47]. Саме в такий час і виступив на науково-публічній арені Еразм Роттердамський, який віддзеркалив у своїй творчості як сильні, так і слабкі сторони гуманізму Північного Відродження, що активізувався на межі XV — у першій половині XVI століть. Це був достатньо результативний період європейської культури.

Саме тоді в гуманізмі визначилася проблема ставлення до античної традиції — головного ідейного джерела ренесансної культури. Відродження античності, пошуки її літературних і художніх пам'яток розпочали гуманісти Італії, але в досліджуваній період поступово увага до давньогрецької та давньоримської культур вироджувалася у сліпе копіювання, формалізацію, захоплення, наприклад, лише красою слова й риторичними прийомами. Еразм був чудовим знавцем латинської та грецької словесності, він розробив методику вивчення мови і, мабуть, ніхто в Європі краще від нього не піклувався про гуманістичну освіченість і збереження античної культури принаймні у гуманістичній сфері. Показовим є його ставлення до Цицерона, у якого він цінував відповідність елоквенції та предмета мовлення, філософську думку, що стояла за словом. У діалозі «Цицероніанець» Еразм виклав власне розуміння гуманістичної цінності словесності та ставлення до античної традиції. Завданням часу, на його думку, слід уважати не культ ідеального зразка, не безглузде наслідування, а оволодіння всім багатством

давньої культури — джерела духовного зростання і морально-етичного виховання особистості, потужним імпульсом нового, більш високого культурного розвитку всіх європейських народів, а не лише італійців. Це було застереженням проти омертвіння, догматизації спадщини античності, актуальне в умовах широкої «моди на античність», без глибокого її освоєння, причому не лише в заальпійських країнах, а і в самій Італії.

У спеціальному творі Еразма Роттердамського — «Адагії» — збірці латинських прислів'їв та крилатих фраз із повним коментарем і критичними зауваженнями, антична мудрість була поставлена на службу новому історичному етапові європейської цивілізації й виглядала як ніколи актуально та злободенно. Коментуючи прислів'я, Еразм не лише розкрив етимологію слів і понять, але й виклав власні філософські погляди, життєві позиції та позитивну програму дій («Силени Алквіада», «Війна є солодкою тим, хто її не знає» й ін.). Так само робив він і в «Домашніх бесідах», і в «Похвалі Глупоті», інших творах. Загалом можна констатувати, що Еразм Роттердамський підбив підсумок відродженню античності в ренесансній культурі, віддавши належне своїм італійським попередникам (Ф. Петрарці, Л. Валлі, Дж. Піко делла Мірандола, Л. Бруні, Дж. Поліціано та іншим гуманістам), наголосивши на необхідності творчого ставлення до неї, як до найважливішого теоретичного джерела гуманістичного світогляду.

Як зазначає А. Немілов, «...у період апогею гуманістичного руху неминуче повинна була з'явитися певна відстороненість від локальних традицій середньовічної культури, свого роду абстракція гуманізму» [3, с. 10]. Цю «абстракцію» слід, на нашу думку, розуміти не в сенсі відсторонення від нагальних проблем того часу, а перенесення на загальноєвропейський ґрунт головних принципів гуманістичного руху, їх універсалізацію. Все це безпосередньо стосується нашої теми, сфокусованої на особливостях сприйняття ренесансного гуманізму в Північному Відродженні. Зрілий гуманізм становив універсальне підґрунтя для обговорення філософських, соціальних, політичних, релігійних проблем, причому в різних регіонах акцентувалися ті чи інші його аспекти. У Північному Відродженні, й це цілком закономірно та історично зумовлено, набагато більше ваги мали релігійні проблеми, що не могло не відбитися на творчості Еразма.

Еразмові вдалося — у цьому його безперечна заслуга перед європейською культурою — поєднати античну й християнську традиції, як кажуть, «Сократа і Христа», класичну мудрість та євангелічне вчення. Сприятливі умови для пошуків створювала загальна атмосфера передреформаційного періоду. Важливим етапом духовного зростання гуманіста стало спілкування з учасниками руху «нового благочестя», «братами спільного життя», які мали сильні позиції в Нідерландах, Німеччині, інших північних країнах. Звернення до досвіду ранніх християнських громад, доктрина «наслідування Христа» та морального очищення в такий спосіб не могли залишити Еразма байдужим, але багато що в цій програмі його відштовхувало. Більш креативними виявилися ідеї оксфордського гуртка інтелектуалів, де Еразм зустрів по-справжньому освічених людей (Дж. Колет, Т. Мор, У. Лілі, а також Гроцин, Лінакр та інші), які цікавилися й добре знали твори М. Фічіно, захоплювалися «божественним» Платоном і намагалися синтезувати його вчення зі Святим Писанням.

У Лондоні Еразм уперше спостерігав зіткнення гуманізму зі схоластичною теологією, яка не відповідала потребам часу. Він стежив за критикою офіційної католицької церкви та спробами очистити християнство від догматизму, повернутися до його «чистих витоків». «Ще ніколи стан

церкви не вимагав більш енергійних дій, — говорив Колет у зверненні до англіканського духовенства, — ...нас хвилюють еретики, але жодна ересь не може бути страшнішою для нас, ніж хибне та спотворене життя духовенства...» [4, с. 16]. Іншим джерелом нової богословської доктрини, що визрівала в свідомості молодого Еразма, стали настанови маловідомого теолога Ж. Вітрієра (монастир Сент-Омер), який викривав вади церкви, розбещеність священнослужителів, невігластво ченців. Багато з порушених ним питань знайшли місце у трактаті Еразма «Зброя християнського воїна» — маніфесті нової філософсько-релігійної доктрини, яку розробив гуманіст [4, с. 3].

У ході напруженої роботи, пошуків шляхів оновлення духовності, реформування церковного життя з'явився «християнський гуманізм», що знайшов багато прихильників серед європейських інтелектуалів. Його головним ідеологом і пропагандистом став Еразм Роттердамський. Без урахування цього феномена неможливо уявити європейський ренесансний контекст першої половини XVI століття, а також ідейну атмосферу передреформаційної доби. «Зброя християнського воїна» вперше була оприлюднена мислителем у 1501 році, але найбільш популярним став твір лише після 1518 року, коли його надрукував у Базелі відомий книговидавець Фробен. Книга неодноразово видавалася в Німеччині, Фландрії, Франції, Італії, Англії, Іспанії. Лише за життя Еразма «Енхирідіон» друкувався латиною 50 разів (інша назва «Зброї...», алегорична за характером), також відбулося понад 10 видань у перекладах [5, с. 85]. «Компендіум гуманістичного благочестя» називали тоді трактат. Він неоднозначно сприймався різними колами європейського суспільства, але, як зазначають дослідники, його не оминули увагою ні при дворах монархів, ні в містах, ні в церквах і монастирях, ані серед нижчих прошарків населення.

Сутність «християнського гуманізму» (можна вживати й поняття «гуманізоване християнство») була гранично простою, доступною кожному смертному, а не лише касті теологів. Із усіх аспектів віровчення вибирався та акцентувався морально-етичний, а «знання й молитва» проголошувалися чи не єдиним засобом самовдосконалення, очищення, невинної боротьби зі спокусами, що оточують мирянина. Продовжуючи лінію синтезування античної й християнської традиції, роблячи його більш глибоким і повним, гуманіст прагнув до витоків, залучав твори ранньохристиянських теологів (Августина, Пелагія, особливо Оригена та Єроніма). Він також доклав багато зусиль, щоб перекласти, розтлумачити й опублікувати текст Нового Заповіту, очистити Святе Писання від помилок і нашарувань, виокремити його моральний зміст і виховне значення.

Еразм Роттердамський був переконаний, що формування моральної свідомості на основі християнсько-гуманістичних принципів можна вважати головним важелем розв'язання не лише особистісних, а й суспільно-політичних проблем. Тут показовими є політично-філософські твори гуманіста — «Виховання християнського воїна», «Скарга миру». В них розглядається тема «виховання державця», що має давню історію: до неї зверталися античні мислителі (Платон, «Держава»; Ксенофонт, «Виховання Кіра», або «Кіропедія»), деякі середньовічні автори (Фома Аквінський, Егідій Римський), у ренесансній інтерпретації вона звучала в творах Г. Бюдо, Е.С. Пікколоміні, П.П. Верджеріо, М. Веджо; варто звернути увагу й на трактат українсько-польського гуманіста С. Оріховського «Напучення польському королеві Сигізмунду Августу». Гуманісти намагалися створити образ «ідеального правителя», вихованого на засадах *humanitas*, такого, який

утілював у життя кращі складові гуманістичної доктрини. Що стосується Еразма, то він, звичайно, наполягав на «християнськості» державця, його вірності етичним нормам християнського віровчення, духові «філософії Христа».

Упадає в око той факт, що кожного разу, коли йдеться про ті або інші настанови государеві, автор «Виховання...» спирався і на Святе Писання, сентенції апостола Павла, авторитет якого в «християнських гуманістів» був дуже великим, і на «язичників», і на Аристотеля, Платона, Плутарха («Моралії»), Діогена Лаертського, Сенеку, Цицерона та багатьох інших. В основі підходу Еразма лежить гуманістичний принцип: король — людина, яка поставлена управляти людьми, «вільна вільними». Відтак його метою повинно стати «спільне благо» громадян, а не особиста вигода. Тиранію Еразм рішуче осуджував, уважав її несумісною ні з божими, ні з людськими законами. Складність завдань управління державою, на думку мислителя, полягала в необхідності правильно скорегувати свободу, волю громадян в єдине русло «спільного блага». Досягається ця мета шляхом правильного виховання, належного інструкування державця.

Проте йдеться не просто про державця, а державця християнського. Тому «...йому необхідно звикнути якомога більше думати про Христа та безперервно засвоювати належним чином викладене ним учення, причому із самих джерел, звідки не лише частіше запозичують, але й успішніше». І ще: «...нехай спрямує він свої роздуми, всі зусилля і всю увагу на те, щоб керувати довіреною йому країною так, щоб заслужити похвалу Христа...» [6, с. 21; 96]. Квінтесенція «християнського гуманізму» достатньо чітко висловлена Еразмом у такій максимі: «Назви різні, але, врешті-решт, бути філософом і бути християнином — одне й те ж саме» [6, с. 23]. Філософсько-політична думка античності та християнська мораль максимально зближені, навіть синтезовані, а основою синтезу стали етико-соціальні цінності. Еразм ще раз довів, що справа не в тому, щоб виконувати обряди, схилитися у поклонах, ставити свічки та загалом постійно демонструвати власну набожність. «Християнин не той, хто окроплений, але той, хто переймається любов'ю до Христа, вправляється у благочестивих справах» [6, с. 25]. З іншого боку, «...філософ не той, хто добре знається в діалектиці чи фізиці, а той, хто, зневаживши хибні подоби речей, незламним духом чітко розрізняє справжнє добро та дотримується його» [6, с. 23].

Таким чином, ми бачимо, що мистецтво управління Еразм розумів як християнську любов до ближнього. Філософія, на його думку, як і політика, є втіленням моральності. Як тут не згадати Н. Макіавеллі з його проповіддю вседозволеності, пріоритетами політичної доцільності. І Еразм, і Макіавеллі були гуманістами, але вони стояли на діаметрально протилежних позиціях та ставили читачеві (у тому числі сучасному) вічне запитання: у чому ж істина і як поєднати моральність із політикою. Й усе ж думка Еразма не є такою прямолінійною, наївною, як це видається з першого погляду. Він розумів, що для підтримання стабільності влади, цілісності суспільного організму потрібна низка заходів, що виходять за сферу моральності. Так, гуманіст запропонував власне тлумачення законодавства та законів, де визначив курс на боротьбу з корупцією чиновників, бідністю, безробіттям. Він прагнув сформулювати засади економічної політики. Розумний державець, на його думку, повинен дбати про облаштування й процвітання держави, піклуватися про зростання міст, будівництво громадських споруд, мостів, храмів, акведуків тощо. «Є шість тисяч справ такого роду, турбота про них принесе державцеві славу, а доброму державцеві також і радість...» [6, с. 98]. Еразм

переконаний, що законів не повинно бути багато. Краще покладатися на належне виховання, будувати школи, прискіпливо добирати вчителів. «Є багато речей, — писав він, — що завдають шкоди, їх легко буде видалити з держави, якщо прагнутимемо у першу чергу знищити їх першопричини...» [6, с. 99].

Гуманізм Еразма достатньо послідовно й переконливо простежується у настановах державцю щодо зовнішньої політики. Остання, переконаний мислитель, має ґрунтуватися на засадах християнської любові та братерства народів. «Усі християнські государі перебувають у міцному й священному союзі вже через те, що вони — християни». Тому «...добрий і мудрий государ повинен ретельно працювати, щоб бути в мирі з усіма, а надто із сусідами», — зазначає автор «Виховання...» І тут же він додає більш прагматичну пораду: необхідно товаришувати із тими сусідами, які завдають шкоди ворогові та допомагають друзів, без яких держава не може продовжувати торговий обмін [6, с. 99]. Государеві необхідно прагнути до «вічного миру й спрямовувати на це всі свої сили» [6, с. 99]. На думку Еразма Роттердамського, війна, насильство, розбрат народів суперечать самій природі християнства та вищим цінностям людської культури, а католицька церква (трактат написаний до Реформації) не виконує своїх обов'язків як миротворчого інституту. Загалом ідеї Еразма щодо війни й миру заслуговують на окремий розгляд. Тут ми прагнули лише зауважити, що вони органічно вписувалися в його християнсько-гуманістичну доктрину, випливали з морально-етичної сутності еразміанства.

В іншому політичному трактаті, «Скарга миру», пацифістська позиція Еразма розкривається ще яскравіше. Він обґрунтував її посиленням на природну соціальність людей, що потребує об'єднання зусиль на створення умов для забезпечення життєдіяльності та захисту інтересів. Мир і злагода диктуються у нього не лише особливостями людської природи, але й спільною релігією — християнством. «Те, що християнам зручно називати Церквою, чому іншому вона навчас, як не одностайності? Але що спільного між війною та Церквою? Церква прославляє злагоду, а війна є наслідком розбрату...» [7, с. 115]. Трактат мислителя «Скарга миру» належить до класики політико-правової думки, він є помітним внеском у постановку вивчення проблем міжнародних відносин [2, с. 27]. Французький учений Ж.-К. Марголен відзначав вплив його ідей на пацифістів наступних часів (Гуго Гроція, Пуфендорфа та інших), на розроблення міжнародного законодавства щодо питань війни і миру, на створення таких організацій, як Міжнародний Червоний Хрест, ООН, ЮНЕСКО, різноманітних асоціацій гуманітарної допомоги тощо.

Розгляд поставлених у статті питань дозволяє більш глибоко та повно усвідомити феномен європейського Відродження. Воно не було монолітним і мало свою специфіку в окремих регіонах та країнах. Еразм Роттердамський, незважаючи на те, що представляв Північне Відродження, зумів у своїх творах розкрити характерні риси ренесансного гуманізму — віру в людину, можливості її всебічного розвитку й удосконалення, у суспільний прогрес, в основі якого лежить поступ розуму, знань і науки. Разом із тим, мислитель віддзеркалював особливості сприйняття в заальпійських країнах нових віянь та ідей з Італії. Там набагато більшу вагу мав релігійний чинник, що зумовило появу «ренесансного гуманізму». Окрім того, гуманізм XVI століття, коли він досяг апогею свого розвитку, виявився більш зрілим, пов'язаним із реальним життям, про що свідчать соціально-політичні трактати Еразма Роттердамського, визнаного лідера Відродження й ідеолога цієї епохи.

 Примітки

1. Брагина Л.М. Эразм и итальянские гуманисты / Л.М. Брагина // Эразм Роттердамский и его время. — М.: Наука, 1989. — С. 47-58.
2. Ермолаев В.В. Эразм Роттердамский / В.В. Ермолаев // Проблемы войны и мира в политико-правовых учениях Нового времени. — М.: Наука, 1989. — С. 27-34.
3. Немилов А.Н. Эразм Роттердамский и Северное Возрождение / А.Н. Немилов // Эразм Роттердамский и его время. — М.: Наука, 1989. — С. 9-19.
4. Осинковский И.Н. Томас Мор / И.Н. Осинковский. — М.: Наука, 1974. — 167 с.
5. Осинковский И.Н. «Энхиридион» Эразма и некоторые особенности его интерпретации в тюдоровской Англии / И.Н. Осинковский // Эразм Роттердамский и его время. — М.: Наука, 1989. — С. 185-196.
6. Эразм Роттердамский. Воспитание христианского государя / Эразм Роттердамский // Эразм Роттердамский. Воспитание христианского государя. — М.: Мысль, 2001. — С. 7-106.
7. Эразм Роттердамский. Жалоба мира / Эразм Роттердамский // Эразм Роттердамский. Воспитание христианского государя: [приложение]. — М.: Мысль, 2001. — С. 109-130.
8. Jean-Claude Margolin. Erasmus / J.-C. Margolin // The following text was originally published in Prospect: the quarterly review of comparative education — Paris, UNESCO: International Bureau of Education. — Vol. XXIII, no. 1/2, 1993. — P. 333-352.

N.V.God

Северное Возрождение и гуманизм Эразма Роттердамского

В статье показана тесная связь литературной деятельности Эразма Роттердамского с Северным Возрождением. Раскрыты основные черты и специфический характер его трактатов. Подчеркнуто влияние мысли гуманиста на европейскую Реформацию.

Ключевые слова: Возрождение, гражданин мира, гуманизм, литературная деятельность, ренессансные мыслители, церковная жизнь.

N.V.God

North Renaissance and humanism of Erasmus Rotterdam's

The article analyses close connection between literary activities of Erasmus Rotterdam's and the North Renaissance. The main features and specific character of his treatises come to light. The influence of humanist's thought on European Reformation is accentuated.

Key words: Renaissance, world citizen, humanism, literary activity, philosophers of the Renaissance, clerical life.

Надійшла до редакції 18 лютого 2009 року

